

УДК 027.54(477):025.171:929 Трефілов В.І.

А. І. Шаповал
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ОСОБОВИЙ ФОНД АКАДЕМІКА В. І. ТРЕФІЛОВА В ІНСТИТУТІ АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглянуто структуру та документальний склад особового архівного фонду академіка НАН України В.І. Трефілова, який є джерельною базою дослідження життя та діяльності вченого.

Ключові слова: В.І. Трефілов, особовий фонд, документ, НАН України.

Нещодавно відзначалося 80-річчя від дня народження видатного українського фізика і матеріалознавця, академіка НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1974, 1999), Державної премії СРСР (1988), заслуженого діяча науки і техніки України (1994) Віктора Івановича Трефілова, архівна спадщина якого зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Враховуючи великий інтерес науковців та української громадськості до діяльності академіка В.І. Трефілова, автор статті ставить за мету ознайомити дослідників життя та діяльності вченого зі структурою та документальним складом його особового архівного фонду.

В.І. Трефілов народився 6 серпня 1930 р. у м. Баку (Азербайджан) у родині військовослужбовця¹. Шкільну освіту розпочав у 1937 р. у м. П'ятигорську. Після того, як у 1944 р. родина Трефілових переїхала до Києва, продовжив навчання у київській середній школі № 86, яку закінчив із золотою медаллю у 1947 р. Цього ж року В.І. Трефілов вступив на металургійний факультет Київського політехнічного інституту, який з відзнакою закінчив у 1952 р.

Наукову діяльність В.І. Трефілов розпочав на кафедрі фізики металів та термічної обробки КПП як аспірант професора В.Н. Грід-

нева, під керівництвом якого у 1955 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук на тему «Дослідження фазових перетворень при термічній обробці сплавів з підвищеними швидкостями нагріву та охолодження».

У 1955 р. В.І. Трефілов був запрошений на роботу в Інститут металофізики АН УРСР, у якому пропрацював до 1973 р., пройшовши шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукових питань (1962). Характерною особливістю наукової діяльності В.І. Трефілова стало поєднання багатограних експериментальних досліджень на базі сучасних фізичних методик з глибоким теоретичним узагальненням масштабних проблем та впровадженням отриманих результатів у наукову практику й промислове виробництво.

У 1966 р. В.І. Трефілов, захистивши дисертацію «Дослідження механізмів деформації і руйнування перехідних металів з ОЦК-граткою», отримав науковий ступінь доктора фізико-математичних наук² і увійшов до числа провідних учених України та СРСР. У 1968 р. йому присуджено вчене звання професора фізики твердого тіла а в 1969 р. обрано членом-кореспондентом АН УРСР. У 1973 р. В.І. Трефілова обирають дійсним членом АН УРСР, згодом віцепрезидентом АН УРСР і головою Секції фізико-технічних і математичних наук (1974–1993). З 1993 р. він – член Президії Національної академії наук України. У 1987 р. Академія наук СРСР обрала В.І. Трефілова своїм дійсним членом по Відділенню фізико-хімії і технології неорганічних матеріалів за спеціальністю «Металургія та порошкова металургія». Вчений також був членом академій інженерних наук України та Росії, Міжнародної академії кераміки, Інституту металів Англії, Інституту спечення Югославії.

У березні 1973 р. В.І. Трефілова було призначено директором Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР (ІПМ). Під його керівництвом в Інституті вперше було здійснено процес вибухового спікання алмазоподібних матеріалів, який не вдалося здійснити ніде у світі, незважаючи на інтенсивні зусилля в цьому напрямку. В.І. Трефіловим було створено фізичні основи теорії міцності та пластичності металевих (з ОЦК-граткою), керамічних, алмазних та алмазоподібних, композиційних (штучних та природних) матеріалів самого широкого призначення. Він є засновником нових підходів у теорії фазових перетворень, теорії легування та зміцнення металічних матеріалів тугоплавкими частинками; розробни-

ком жароміцних та жаростійких корозійностійких сплавів нового покоління; автором теорії деформаційного зміцнення та руйнування полікристалічних металічних матеріалів.

В.І. Трефілов є автором понад 1000 наукових праць, у тому числі 220 авторських свідоцтв та патентів на винаходи, виданих у різних країнах світу, 15 монографій і понад 200 статей, а також довідників, енциклопедій, що вийшли на різних мовах та під його редакцією.

Академіком В.І. Трефіловим створено наукову школу, що плідно працює у галузі фізичного матеріалознавства. Серед його учнів понад 50 кандидатів, 12 докторів фізико-математичних та технічних наук, а також 2 члени-кореспонденти Національної академії наук України.

В.І. Трефілов був керівником численних міжнародних програм з фундаментальних та прикладних досліджень. У 1980–1991 рр. він очолював програму країн РЕВ з нових матеріалів, кераміки та порошкової металургії; у 1974–1991 рр. – Наукову раду ДКНТ СРСР з порошкової металургії. В.І. Трефілов практично організував роботу зі становлення галузі порошкової металургії в промисловості СРСР і в 1986 р. його було затверджено Генеральним директором створеного на базі ІІМ Міжгалузевого науково-технічного комплексу «Порошкова металургія».

Академік В.І. Трефілов безпосередньо брав участь у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії як голова оперативної (травень 1986 р.) та голова постійно діючої (з червня 1986 р.) комісії Президії НАН України. Завдяки його зусиллям було зупинено будівництво атомної станції в Криму, яка була запроектована в надзвичайно небезпечній в геологічному відношенні зоні багряних вулканів. В.І. Трефілов був керівником творчого колективу вчених, які ініціативно розробили ідею так званої «газової паузи» – альтернативного атомній енергетиці шляху розвитку енергетики Радянського Союзу за рахунок орієнтації на екологічно-бездоганний та економічно найбільш ефективний шлях будівництва паро-газових електростанцій.

Свою наукову, науково-організаційну та педагогічну діяльність В.І. Трефілов успішно поєднував з громадською і видавничою діяльністю. Він неодноразово обирався депутатом Київської міської ради, Верховної Ради України та Верховної Ради СРСР. В.І. Трефілов був головним редактором журналу «Порошкова металургія», який перевидавався у США, заступником головного редак-

тора «Вісника НАН України», членом редколегії журналів «Метали», «Материаловедение» (РФ), «Український фізичний журнал», міжвідомчого збірника «Адгезия расплавов и пайка материалов» та деяких інших періодичних видань.

За багаторічну сумлінну працю і видатний науковий внесок у вітчизняну та світову науку В.І. Трефілову присуджені такі престижні премії в галузі науки та техніки, як премія імені Д.К. Чернова (1974), премія Ради Міністрів СРСР (1981), премія імені Є.О. Патона АН УРСР (1987). В.І. Трефілов удостоєний 9 урядових вітчизняних та зарубіжних орденів і медалей, у тому числі ордена Леніна (1986) і ордена Ярослава Мудрого V ступеня (2000).

У серпні 1992 р. за особливі досягнення в галузі фізики твердого тіла та порошкової металургії академік В.І. Трефілов був нагороджений медаллю Міжнародного Планзеєвського наукового товариства (Рейне, Австрія). Президією НАН України засновано премію імені В.І. Трефілова за роботи в галузі фізики міцності та пластичності (2002).

Помер Віктор Іванович Трефілов 14 квітня 2001 р. у Києві, де і похований.

Документи В.І. Трефілова до Інституту архівознавства НБУВ надійшли від Інституту проблем матеріалознавства НАН України у 2006 р. та 2008 р., загальним обсягом 267 см. У 2010 р. у результаті науково-технічного опрацювання документів було сформовано 3 описи фонду № 361 «Трефілов Віктор Іванович (06.08.1930 – 14.04.2001) – фізик, академік НАН України (1973)», які містять 360 справ загальною кількістю 3252 документи за 1949–2005 рр.

Опис № 1 включає наукові праці та робочі матеріали за 1957–2005 рр., які об'єднані у 184 справи, і містить 637 документів. Наукові праці нараховують в описі 178 справ за 1957–2000 рр., зокрема 6 брошур, 155 статей, 1 доповідь, 12 тез доповідей, 163 авторських свідоцтва, 2 патенти (один з яких виданий у США) та ін. Авторські свідоцтва вченого сформовано у 4 томи³, документи у яких розташовані за порядком хронології дат отримання авторських свідоцтв у 1964–1992 рр. Також до опису увійшли справи з бібліографічними картками до праць різних авторів, складені В.І. Трефіловим⁴, робочими матеріалами до наукових праць вченого⁵, що представлені записами за тематикою його досліджень, графіками, схемами та розрахунками, зробленими до різних наукових робіт, а також списки наукових праць та винаходів вченого⁶,

список наукових статей різних авторів за 1980–1992 рр., які мають посилання на праці вченого⁷, та біобібліографія⁸.

У фондi зберігаються автограф доповіді академіка В.І. Трефілова «Наукові основи розвитку енергетики в Україні та завдання установ АН УРСР»⁹, а також дослідження вченого, які не увійшли до його офіційно опублікованої бібліографії¹⁰ – «Дослідження металогідридів в умовах мікрогравітації з метою їх використання в енергетичних системах на борту довгодіючих орбітальних станцій»¹¹, та низка статей В.І. Трефілова про наукові дослідження й технологічні експерименти, запропоновані вченим у рамках проекту «Міжнародна Космічна Станція»¹².

Великий інтерес викликають науково-публіцистичні праці В.І. Трефілова про використання науково-технічного потенціалу країни для економічного відродження України, які залишаються актуальними і в наш час: «Нам потрібен сплав енергії, дисципліни і героїзму»¹³, «Чи може Україна стати європейським «тигром». Потрібно активізувати науково-технологічний потенціал країни»¹⁴ тощо.

Опис № 2 має два розділи, які містять документи біографічні, про вченого та документи з діяльності, що об'єднані у 98 справ за 1950–2005 рр. у кількості 1250 документів.

Перший розділ опису № 2 «Біографічні документи та документи про вченого» включає 37 справ, які сформовані за хронологічним принципом. До розділу увійшли такі матеріали, як біографічні довідки, автобіографії та характеристика науковця, його паспорт, трудова книжка, дипломи про закінчення Київського політехнічного інституту, кандидата і доктора наук, атестат професора і свідоцтво про обрання вченого членом-кореспондентом АН УРСР, документи про висунення В.І. Трефілова до складу дійсних членів АН СРСР, документи про присвоєння вченому Державних премій України в галузі науки і техніки, почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України», нагородження його орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня, премією Ради Міністрів СРСР та іншими нагородами. У розділі представлені газетні та журнальні статті про В.І. Трефілова, публікації про вченого з нагоди 60- і 70-річчя від дня його народження, документи про відзначення ювілеїв науковця і вшанування його пам'яті та інші матеріали¹⁵.

Другий розділ «Документи з діяльності» включає документи про роботу В.І. Трефілова на посаді директора ІПМ НАН України¹⁶, діяльність вченого як дійсного члена НАН України і РАН, його

роботу на чолі Вченої ради «Порошкова металургія, композиційні матеріали і порошкові покриття» ДНКТ СРСР¹⁷. У розділі представлені документи про керівництво В.І. Трефіловим програмою країн РЕВ з нових матеріалів, кераміки і порошкової металургії, його роботу на посаді голови Міжгалузевого науково-технічного комплексу «Порошкова металургія» та участь вченого у розробці програми міжнародного співробітництва в галузі порошкової металургії та нової кераміки¹⁸.

Сюди ж увійшли документи про громадсько-політичну діяльність В.І. Трефілова, науково-видавничу, педагогічну і лекційну діяльність вченого, а також про його участь в організації і проведенні наукових конференцій, семінарів і симпозіумів, у тому числі міжнародних¹⁹.

У розділі також містяться документи про участь В.І. Трефілова у розробці державних науково-технічних програм «Створення, розвиток виробництва і забезпечення народного господарства новими, конструкційними і функціональними матеріалами», «Нові речовини і матеріали», «Золото України» й «Рідкісні, дорогоцінні метали та алмази України», інтерв'ю вченого, його доповідні та аналітичні записки економічного і виробничого характеру, документи про участь В.І. Трефілова у створенні спільного українсько-барбадоського підприємства «Восток-Ашурст Спільне Підприємство», його діяльність на посаді голови Ради засновників СП, документи щодо участі В.І. Трефілова у створенні в Дніпропетровській області спеціалізованої регіональної компанії «Золото Придніпров'я», про співпрацю вченого з вітчизняними та іноземними установами, підприємствами і фірмами²⁰ тощо.

Опис № 3 «Листування, фотодокументи та документи, зібрані вченим», що включає 78 справ за 1949 – 2004 рр. у кількості 1364 документи, поділяється на три розділи.

Перший розділ «Листування» налічує 21 справу за 1977–2000 рр. До розділу увійшли листи В.І. Трефілова до його дочки Н.В. Трефілової, головного редактора газети «Комсомольская правда» Фроніна та доктора А. Рівері, а також листи різних кореспондентів до фондоутворювача, у тому числі Президента НАН України Б.Є. Патона, заслуженого діяча науки і техніки України В.М. Бернадського, завідувача кафедри технології машинобудування Чернігівського технологічного інституту Г.О. Гороховського, доктора фізико-математичних наук, професора В.Л. Інденбома, академіка С. Чірковича (Югославія), Нобелівського комітету та ін²¹.

Другий розділ «Фотодокументи» складається з 21 справи за 1951–2004 рр. (спр. № 22–42). У розділі містяться фотопортрети В.І. Трефілова, фотографії та слайди, на яких учений серед співробітників ІПМ АН УРСР, учасників наукової конференції в ІПМ АН УРСР, під час зустрічі з Президентом АН СРСР М.В. Келдишем, Президентом АН УРСР Б.Є. Патонем, під час спілкування з представниками іноземних делегацій, під час вручення вченому Президентом України державної нагороди, на відпочинку тощо. До розділу також увійшли фотоальбоми з фотографіями, на яких В.І. Трефілов зображений під час зустрічі трудового колективу ІПМ з делегатами XXV з'їзду КПУ, під час зустрічі в ІПМ з делегацією на чолі з Першим секретарем ЦК КПУ В.В. Щербицьким, серед учасників робочої наради представників МНТК «Порошково-металургія» тощо²².

Третій розділ «Документи, зібрані вченим» складається з 36 справ за 1949–2004 рр.²³ Документи, зібрані вченим, включають наукові статті різних авторів за тематикою наукових досліджень В.І. Трефілова²⁴, які в справах систематизовано за абеткою прізвищ авторів, доповідні записки наукового та виробничого характеру, аналітичні доповіді, автореферати з дарчими написами В.І. Трефілову, листування різних осіб, фотодокументи, візитні картки різних осіб, документи про діяльність АН СРСР – РАН, ІПМ НАН України, різних вітчизняних та іноземних фірм, документи Міжнародної спілки українських підприємців, документи щодо державної наукової програми «Золото України», аналітичну доповідь «Сучасний стан і тенденції соціально-економічних реформ в Україні», концепцію Міждержавної інноваційної програми «Нові матеріали» і звіти про виконання державних науково-технічних програм у рамках напряму розвитку науки і техніки України «Нові речовини та матеріали» та інші документи.

Архівний фонд № 361 академіка НАН України В.І. Трефілова має значну наукову цінність, досить повно висвітлюючи багатогранну діяльність і творчий шлях видатного вченого, а також установ і організацій, в яких він працював.

¹ Ін-т архівознавства Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 361, оп. 2, спр. 13. – (далі – ІА НБУВ).

² Там само, спр. 3, арк. 3.

³ Там само, оп. 1, спр. 19–22.

-
- ⁴ Там само, спр. 179.
⁵ Там само, спр. 180, 181.
⁶ Там само, спр. 182.
⁷ Там само, спр. 183.
⁸ Там само, спр. 184.
⁹ Там само, спр. 147.
¹⁰ Віктор Іванович Трефілов / Уклад. О.М. Василенко, Л.М. Грицишина, В.В. Картузов. – К., 2005. – 211 с. – (Біобібліографія вчених України).
¹¹ ІА НБУВ, ф. 361, оп.1, спр. 170.
¹² Там само, спр. 174.; Космічна наука і технологія. – 2000. – Т. 6, № 4.
¹³ ІА НБУВ, ф. 361, оп.1, спр.160.
¹⁴ Там само, спр. 173.
¹⁵ Там само, оп. 2, спр. 1–37.
¹⁶ Там само, спр. 41–44, 56, 57, 61, 68, 89, 95.
¹⁷ Там само, спр. 40, 48, 72, 88.
¹⁸ Там само, спр. 65, 66.
¹⁹ Там само, спр. 38, 39, 45, 58, 63, 70, 83.
²⁰ Там сам, спр. 69, 75, 76, 78, 79, 92.
²¹ Там само, оп. 3, спр. 1–21.
²² Там само, спр. 22–42.
²³ Там само, спр. 43–78.
²⁴ Там само, спр. 43–47.

Summary

In the article the author defines the structure and describes the documentary contents of the V. I. Trefilov personal archive, the last providing the source basis for research into the life and activities of *the scientist*.

Key-words: V.I. Trefilov, personal archive, document, NAS of Ukraine.